

Економіка природокористування та екологічний менеджмент

УДК 631.15:658.27.003.13

О.І. Гуторов

д.е.н.

І.О. Шарко

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

ФОРМУВАННЯ, ОЦІНКА ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Узагальнено сутність і систематизовано фактори формування ресурсного потенціалу як складової в системі функціонування економічного потенціалу сільськогосподарських підприємств. Встановлено тенденції забезпеченості й ефективності використання основних видів виробничих ресурсів сільськогосподарськими підприємствами України та Харківської області. Дано вартісну оцінку розмірів та ефективності використання окремих складових і сукупного ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств Харківської області.

Постановка проблеми

Ресурсний потенціал сільського господарства є матеріальною основою розширеного відтворення продуктивних сил галузі. В результаті реалізації аграрної реформи в Україні відбувся перерозподіл ресурсів. Проте головної мети перетворень – підвищення ефективності ресурсовикористання в галузі – не досягнуто.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Складність категорії «ресурсний потенціал» породжує різноманітність підходів до трактування його сутності, а відповідно і напрямів удосконалення механізму його формування та використання. Фундаментальні дослідження теоретико-методологічних проблем формування, оцінки та використання ресурсного потенціалу в аграрній сфері належать таким ученим як: В.Г. Андрійчук, О.М. Бородіна, О.І. Дасій, В.Я. Месель-Веселяк, Л.І. Михайлова, В.В. Россоха, В.М. Трегобчук, О.В. Ульяновченко, М.А. Хвесик, В.Й. Шиян, А.Е. Юзефович [1–9] та ін.

У зв'язку з перманентним розвитком виробничих відносин, а відповідно і необхідністю формування ефективної системи ресурсовикористання на якісно новій основі, проблема формування та ефективного використання ресурсного потенціалу залишається актуальною. Дискусійний характер численних досліджень щодо оцінки ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств і недостатній рівень вирішення проблем його ефективного використання в умовах функціонування ринкової економіки обумовили вибір теми дослідження.

Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методичних засад і розробка практичних рекомендацій щодо формування та ефективного використання як окремих виробничих ресурсів, так і сукупного ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств.

Об'єкт та методика досліджень

Об'єктом дослідження є процеси формування та використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств. Поглиблені дослідження виконано на матеріалах сільськогосподарських підприємств Харківської області.

У процесі дослідження використані такі методи: абстрактно-логічний (теоретичні узагальнення щодо принципів та чинників формування ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств), екстраполяції (поширення виявлених тенденцій ефективності використання ресурсного потенціалу досліджуваної групи підприємств на однорідну сукупність господарюючих суб'єктів області), статистико-економічний метод (аналіз тенденцій і сучасного стану використання ресурсного потенціалу та окремих його складових, оцінка закономірностей структури та впливу різних факторів на ефективність використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств різних виробничих напрямів), економіко-математичного моделювання (оптимізація галузевої структури підприємства).

Результати досліджень

У сучасній агроекономічній науці не сформувалося однозначного уявлення про ресурсний потенціал сільськогосподарського підприємства. Узагальнивши існуючі підходи, ми схиляємося до трактовки ресурсного потенціалу як сукупності трудових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних, земельних та інших природно-біологічних ресурсів, які можуть бути мобілізовані для виробничого використання чи споживання. Ресурсний потенціал формується в залежності як від ендегенних, так і екзогенних факторів, серед яких головними є природні умови, загальноекономічний стан у країні та галузі, інвестиційний клімат, рівень розвитку науково-технічного прогресу, зовнішньоекономічні зв'язки, рівень розвитку законодавчої бази та механізму її реалізації, політика держави, соціальне середовище, податкова система, рівень розвитку інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції та ринків окремих видів ресурсів.

Аналіз методичних підходів до обчислення сукупної величини ресурсного потенціалу та його складових елементів свідчить про переваги грошового методу обчислення ресурсного потенціалу сільського господарства. Під час оцінки ресурсного потенціалу його складові слід розглядати як окремі різновиди потенціалів, що дозволить оцінити їх не тільки як матеріальну основу виробництва, а і як носіїв потенційних можливостей виробництва, закладених у тих чи інших ресурсах.

Складність категорії ефективності використання ресурсного потенціалу пов'язана зі складною структурою та внутрішніми взаємозв'язками останнього, що вимагає всебічної характеристики результатів господарювання і не може базуватися на одному чи кількох показниках. Необхідна система показників, яка б відображала різні методичні підходи до визначення ефективності, а також дозволяла поглибити аналіз і пошук резервів повнішого використання ресурсного потенціалу.

За період 1991–2008 рр. внаслідок трансформаційних процесів і кризових економічних явищ обсяги основних виробничих ресурсів у розпорядженні сільськогосподарських підприємств країни істотно скоротилися: середньооблікова чисельність працівників – у 7 разів, вартість основних виробничих засобів – у 4,7 раза, площа сільгоспугідь – на 55,6 %. У результаті змінилося співвідношення окремих ресурсів. Тенденції динаміки ресурсозабезпеченості сільськогосподарських підприємств у цілому по Україні та в Харківській області збігаються.

Зниження ресурсного забезпечення в більшості випадків є наслідком низької платоспроможності підприємств. Укріплення матеріально-технічної бази стримується недостатніми обсягами інвестування в аграрний сектор і міжгалузевим диспаритетом, що посилюється. Це обумовлює необхідність державної підтримки повноцінного відтворення матеріально-технічного забезпечення сільгосппідприємств.

Недостатнє матеріально-технічне забезпечення підприємств посилює тенденцію до виснажливого використання земельних ресурсів. У Харківській області, як і по Україні в цілому, протягом уже багатьох років землеробство ведеться при від'ємному балансі гумусу, азоту, фосфору та калію в ґрунті. Це знижує земельно-ресурсний потенціал і сприяє зростанню розриву між фактично досягнутою і потенційною продуктивністю землі. Так, у 2007 р. потенціал урожайності сільгоспкультур у підприємствах Харківської області був реалізований у середньому на 40,5 %.

Під час оцінки земельно-ресурсного потенціалу за основу приймається потенційна родючість ґрунту. Оскільки найбільш репрезентативним показником родючості ґрунту є вміст у ньому гумусу, то ми пропонуємо враховувати динаміку цього показника для підвищення достовірності оцінки земельно-ресурсного потенціалу.

Оцінку трудових ресурсів у складі сукупного ресурсного потенціалу доцільно здійснювати за величиною фондового аналогу праці. Для визначення останнього пропонується використовувати поєднання витратного і результатного підходів, тобто знаходити середню величину між сумою витрат на оплату праці, помноженою на десять (середній термін окупності основних виробничих фондів), та сумою основних фондів, необхідною для заміни одного працівника при незмінному рівні виробництва продукції (сума фондів знаходиться за

результатами побудови кореляційно-регресійної моделі, де в якості результативної ознаки виступає валова продукція сільського господарства, а в якості змінних – середньорічна чисельність працівників, середньорічна вартість основних виробничих фондів і площа сільгоспугідь). Такий підхід дозволить, з одного боку, врахувати фактично досягнуту продуктивність праці, а з другого – фактичні суми витрат на залучення трудових ресурсів сільськогосподарськими підприємствами.

З урахуванням наведених уточнень розмір сукупного ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств визначатиметься за формулою:

$$СРП = ГНОз \cdot Кк \cdot S + Счп \cdot Фа + ОФ + ОбФ,$$

де *СРП* – сукупний ресурсний потенціал сільгосппідприємства, грн; *ГНОз* – нормативна грошова оцінка 1 га сільгоспугідь станом на відповідну дату оцінки, грн; *Кк* – коригувальний коефіцієнт на якісний стан ґрунту; *S* – площа сільгоспугідь у користуванні підприємства, га; *Счп* – середньорічна чисельність працівників, осіб; *Фа* – вартісна оцінка одного працівника, обчислена за фондовим аналогом, грн; *ОФ* – середньорічна вартість основних фондів, грн; *ОбФ* – середньорічна вартість оборотних активів підприємства, грн.

Динаміка розмірів сукупного ресурсного потенціалу з розрахунку на одне сільськогосподарське підприємство Харківської області за 2004–2008 рр. була спадною: зменшення становило 20 %, головними причинами стало скорочення чисельності працівників і площі сільгоспугідь.

Ефективне використання виробничих ресурсів передбачає скорочення ресурсомісткості одиниці продукції. До 2000 р. спостерігалось підвищення ресурсомісткості, що стало наслідком системної кризи в економіці. Починаючи ж з 2000 р. і до 2008 р., відбувається зворотна тенденція. Як по Україні взагалі, так і по Харківській області, зокрема, найбільше знизилася трудомісткість валової продукції – на 70 і 63 % відповідно, землемісткість поки що залишалася вищою відносно рівня 1990 р. (на 15 і 30 % відповідно). Фондомісткість досягла мінімуму в 2005 р., після чого почалося її підвищення, пов'язане з оновленням основних засобів.

Динаміка окремих показників ефективності використання виробничих ресурсів сільськогосподарських підприємств Харківської області має різноспрямовані тенденції. Така ситуація є поширеною і саме вона часто не дозволяє зробити однозначний висновок про зміну рівня ефективності. Цей недолік може бути подоланий за допомогою застосування зведених показників. Протягом 2004–2008 рр. спостерігається підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу сільськогосподарськими підприємствами Харківської області. Найістотніше зросла рентабельність сукупного ресурсного потенціалу – на 161,0 %, продуктивність за виручкою від реалізації продукції підвищилася на 145,0 %, а за валовою продукцією – на 19,4 %. Ефективність використання

сукупного ресурсного потенціалу в усіх виробничих групах сільськогосподарських підприємств області у 2008 р. порівняно з 2004 р. підвищилася. Це свідчить, що розрив між потенційним рівнем ефективності використання ресурсного потенціалу та середнім досягнутим його рівнем скоротився.

Ефективність використання потенціалу виробничих фондів залежить від збалансованого співвідношення між їх активною і пасивною частинами, а також від ступеня їх зношеності (придатності). Аналіз даних сільськогосподарських підприємств Харківської області у 2007–2008 рр. показав, що зі скороченням ступеня зносу засобів та зростанням у їх складі питомої ваги активної частини віддача фондів підвищується. Підвищення забезпеченості сільськогосподарських підприємств засобами виробництва також сприяє ефективнішому використанню трудових ресурсів: групування підприємств за рівнем фондоозброєності працівників засвідчило, що продуктивність праці неухильно зростає як за виручкою, так і за валовою продукцією. У той же час рівень прибутковості не має такої чіткої залежності від указаних чинників. Тут визначальною є питома вага виробника на ринку. Дослідження ринку молока засвідчило, що у 2008 р. підвищення частки підприємства на ринку на 1 % супроводжувалося ростом прибутку в сумі 619,46 тис. грн (адекватність одержаної кореляційно-регресійної моделі висока: коефіцієнт кореляції – 0,77, $F_{\text{факт}} = 222 > F_{\text{табл}} = 3,84$). Таким чином, нарощення масштабів виробництва є одним з вагомих резервів підвищення керованості ринковою позицією підприємства, а отже, і розвитком його потенціалу.

Групування підприємств рослинницького та рослинницько-тваринницького виробничих напрямів дозволило встановити, що максимальної віддачі за чистим доходом і валовою продукцією досягали ті підприємства, чиї розміри сукупного ресурсного потенціалу лежали в межах від 45 до 70 та понад 100 млн грн відповідно. Для другої галузевої групи нарощування ресурсного потенціалу має більші перспективи. У той же час галузева диверсифікація в умовах нестабільності й низької врегульованості ринку сільськогосподарської продукції є для сільськогосподарських підприємств способом пом'якшити ризики і підвищити прибутковість господарської діяльності.

При встановленні залежності між обсягами застосовуваних виробничих ресурсів і виробничими результатами сільськогосподарських підприємств Харківської області протягом 2004–2008 рр. було виявлено кілька головних тенденцій: по-перше, в трьох з п'яти років дослідного періоду спостерігалось зростання масштабу виробництва, що виявилось у випереджальній віддачі земельних, трудових ресурсів і виробничих засобів; по-друге, аналіз динаміки граничних продуктів складових ресурсного потенціалу підприємств, з одного боку, засвідчив їх підвищення, а з другого – необхідність нарощення виробничих

засобів, оскільки їх приріст на одиницю супроводжувався найвищим приростом валової продукції.

Граничний аналіз продуктивності окремих ресурсів у сільськогосподарських підприємствах Харківської області дозволив визначити оптимальні межі їх використання. За результатами аналізу протягом 2004–2006 рр. існувала поліноміальна залежність виходу валової продукції від обсягу застосованих ресурсів (землі та праці). Зіставлення середнього і граничного продуктів виробничих ресурсів показало, що оптимальним для нарощення чисельності працівників у 2004 р. був інтервал до 345 осіб, у 2005 р. – до 200 осіб, у 2006 р. – до 250 осіб; для нарощення площ сільгоспугідь – у 2004 р. – інтервал до 6 800 га, у 2005 р. – до 8 600 га, у 2006 р. – до 8 700 га. По підприємствах рослинницько-тваринницького виробничого напрямку ці інтервали були дещо менші: чисельність працівників у 2004 р. – до 90 осіб, у 2005 р. – до 80, у 2006 р. – до 235 осіб; площі сільгоспугідь у 2004 р. – до 4 800 га, у 2005 р. – до 6 600 га, у 2006 р. – до 7 000 га. У 2007 і 2008 рр. залежність виходу валової продукції від обсягу застосованих ресурсів набула прямолінійного характеру, тобто вкладання додаткової одиниці ресурсу супроводжувалося нарощенням виробничого результату за будь-якого обсягу застосованого ресурсу. За нашими спостереженнями, така ситуація є наслідком відносного поліпшення матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств області. Крім того, скоротилася частка підприємств, що займаються виробництвом продукції тваринництва, а сучасна специфіка вітчизняного ринку обумовлює вищу доходність саме рослинницької галузі.

Встановлення оптимальних розмірів та співвідношення ресурсів параметричними методами поряд з перевагами має і недоліки. Зокрема, усереднені залежності поширюються на всю сукупність досліджуваних об'єктів, не відображаючи фактично досягнутого рівня продуктивності й ефективності використання ресурсів окремими підприємствами. Цей недолік долає метод аналізу оболонки даних, застосований нами для оцінки потенціалу нарощення виробництва продукції (одержання доходу) за даної кількості ресурсів (output-орієнтована модель) та мінімізації витрат ресурсів за даного обсягу виробництва продукції (input-орієнтована модель).

Параметри output-орієнтованої моделі, що формувалася за даними виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств рослинницько-тваринницького напрямку 2004 і 2008 рр., свідчать про підвищення технічної ефективності виробництва продукції на 0,2 одиниці. У той же час досягнутий рівень ефективності залишався низьким – 50,4 % від потенційно можливого. І в 2004, і в 2008 рр. понад 70 % підприємств перебували на етапі зростання віддачі від нарощення виробничих ресурсів. У 2008 р. більшість підприємств мали рівень ефективності виробництва продукції до 0,6, тобто виробляли до 60 %

потенційного обсягу товарної продукції. Резерв нарощення чистого доходу в середньому на підприємство становив 7 665,3 тис. грн.

Параметри input-орієнтованої моделі свідчать, що потенціал скорочення виробничих ресурсів (за умов збереження незмінного обсягу виробництва) зменшився і у 2008 р. становив 41,4 %. Рівень загальної економічної ефективності використання ресурсів зменшився за рахунок зниження ефективності розподілу витрат на виробничі ресурси і становив 37,6 %. Таким чином лише за рахунок оптимального розподілу витрат підприємства могли зменшити свої витрати на 62,4 % (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл сільськогосподарських підприємств Харківської області за рівнем ефективності використання виробничих ресурсів (input-орієнтована модель і модель ефективності розподілу витрат на ресурси)

Рівень ефективності використання виробничих ресурсів	Питома вага підприємств за показником, %					
	технічної ефективності при змінному ефекті масштабу		алокативної ефективності		загальної економічної ефективності	
	2004 р.	2008 р.	2004 р.	2008 р.	2004 р.	2008 р.
До 0,30	9,1	6,6	0,4	0,7	32,5	37,5
Від 0,30 до 0,45	45,6	22,4	0,4	11,8	38,1	43,4
Від 0,45 до 0,60	21,0	30,3	2,0	32,9	16,7	9,2
Від 0,60 до 0,75	9,9	18,4	14,3	23,7	4,8	6,6
Від 0,75 до 0,90	5,2	12,5	57,5	21,7	4,8	-
Від 0,90 до 0,99	2,4	1,3	23,0	5,9	0,8	-
1,00	6,7	8,6	2,4	3,3	2,4	3,3
Середня ефективність, коеф.	0,498	0,586	0,828	0,654	0,411	0,376

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Харківській області.

Виконаний аналіз Малмквіст-індексу за період з 2004 р. по 2008 р. за даними вибірки сільськогосподарських підприємств рослинницько-тваринницького виробничого напрямку Харківської області вказує на загальне підвищення факторної продуктивності на 0,22 одиниці, зокрема за рахунок підвищення загальної ефективності галузі – на 0,153 та внутрішніх технологічних змін підприємств – на 0,06 одиниці.

У разі прийняття конкретних економічних рішень щодо оптимального розподілу обмежених ресурсів у рамках багатогалузевого підприємства доцільним є застосування економіко-математичного моделювання. Удосконалення використання ресурсного потенціалу Приватного підприємства «Агропрогрес» Кегичівського району Харківської області ґрунтується на принципі поетапної оптимізації. Першим кроком стала оптимізація галузевої структури підприємства за критерієм максимізації прибутку. Результати оптимального рішення моделі забезпечують вищу ефективність виробництва (табл. 2).

Таблиця 2. Основні економічні показники діяльності ПП «Агропрогрес» Кегичівського району Харківської області за результатами розв'язання задачі оптимізації його галузевої структури

Показник	Одиниця виміру	Факт (2008 р.)	Проект	Відхилення
Вартість валової продукції в порівнянних цінах 2005 р.: рослинництва	тис. грн	8686,7	8804,4	117,7
тваринництва	тис. грн	5985,0	8692,5	2707,4
Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції: рослинництва	тис. грн	9874,1	11380,7	1506,6
тваринництва	тис. грн	7476,4	10936,7	3460,3
Повна собівартість продукції: рослинництва	тис. грн	8812,4	9187,9	375,5
тваринництва	тис. грн	7892,8	11127,1	3234,3
Прибуток (збиток) від реалізації продукції сільського господарства, всього	тис. грн	645,3	2002,4	1357,1
У тому числі: рослинництва	тис. грн	1061,7	2192,8	1131,1
тваринництва	тис. грн	-416,4	-190,4	226,0
Рівень рентабельності (збитковості) продукції сільського господарства, всього	%	4,0	9,9	5,9
У тому числі: рослинництва	%	12,1	23,9	11,8
тваринництва	%	-5,3	-1,7	3,6

Джерело: розраховано за даними ПП «Агропрогрес» Кегичівського району Харківської області.

Згідно з оптимальним планом поєднання галузей підприємству рекомендується розширити посівні площі під зерновими культурами. У свою чергу це створить додаткове навантаження на технічні засоби в пікові періоди. На другому етапі було оптимізовано розподіл тракторного і комбайнового парку в пікові періоди з урахуванням необхідності проведення операцій одночасно (або послідовно з мінімальним розривом у часі) і в обмежені строки.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Основними концептуальними положеннями і напрямками формування механізму ефективного використання виробничих ресурсів у сільському господарстві є забезпечення раціонального й екологічнобезпечного використання земельних та інших природних ресурсів; забезпечення потреби, оптимального використання та відтворення виробничих засобів; застосування ресурсо- та енергоощадних технологій; ефективне використання трудових ресурсів та підвищення продуктивності праці; забезпечення стабільності й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх інвестиційних ресурсів; розвиток інноваційних процесів і впровадження їх результатів.

Дослідження характеру розвитку та оцінку ефективності використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств доцільно здійснювати за системою часткових і зведених показників, а також у порівнянні з іншими підприємствами, що мають аналогічний виробничий напрям, а відповідно і склад, і спосіб використання ресурсного потенціалу. Існуючу систему показників пропонується доповнити показником порівнянної ефективності використання сукупного ресурсного потенціалу як співвідношення фактично досягнутих показників продуктивності і рентабельності ресурсного потенціалу до максимально можливих (по групі підприємств з аналогічним виробничим напрямом).

Аналіз тенденцій формування виробничого результату залежно від різних комбінацій залучених ресурсів у сільськогосподарських підприємствах Харківської області засвідчив позитив у структурних зрушеннях їх ресурсного потенціалу: нарощення виробничих фондів супроводжувалося випереджаючим ростом їх віддачі, а зменшення земельно-ресурсного і трудового потенціалу – підвищенням їх продуктивності. Оскільки найвищою була гранична продуктивність виробничих фондів, то їх нарощення буде економічно виправданим. Застосування економіко-математичного моделювання на різних стадіях формування ефективної системи використання ресурсів підприємства дозволяє послідовно враховувати можливості й обмеження підприємства. Подальші наукові дослідження доцільно спрямовувати на розробку важелів управління ефективністю використання ресурсного потенціалу з метою поліпшення якісного складу ресурсів, а також їх взаємного збалансування.

Література

1. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2005. – 292 с.
2. Бородіна О.М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан і проблеми розвитку / О.М. Бородіна. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
3. Месель-Веселяк В.Я. Удосконалення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення / В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2002. – № 8. – С. 10–16.
4. Михайлова Л.І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах: монографія / Л.І. Михайлова. – К.: Центр учбової л-ри. – 2008. – 388 с.
5. Оцінка техніко-економічного стану об'єктів інфраструктури та виробничих фондів України: монографія / Б.М. Данилишин, М.А. Хвесик, М.Х. Корецький, О.І. Дацій. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 375 с.
6. Россоха В.В. Формування і розвиток виробничого потенціалу аграрних підприємств: монографія / В.В. Россоха. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2009. – 443 с.

7. *Трегобчук В.* Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти) / *В. Трегобчук, А. Юзефович, Д. Крисанов* [та ін.]; відп. ред. В. Трегобчук. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 259 с.
8. *Ульянченко О.В.* Ресурсний потенціал аграрного сектора економіки України: управлінський аспект: монографія / *О.В. Ульянченко*. – Суми: Довкілля, 2009. – 383 с.
9. *Шиян В.И.* Интегральные показатели эффективности использования ресурсного потенциала сельскохозяйственных предприятий: лекция / *В.И. Шиян, А.В. Олейник*. – Х.: ХСХИ, 1989. – 40 с.